

Bereczky János:
Ó és új a háborús katonanótákban¹

Néhai jó Pálóczi Horváth Ádám, akit akár első népdalgyűjtőnknek is nevezhetünk, 1813-ban lezárt gyűjteménye borítójára ezt írta föl címül: *Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek*. A magyar népzene kutatói szemléletnek azt a csíráját láthatjuk itt, ami Bartók rendszerező munkájában bontakozott ki a maga teljességében, mikor is népdalainkat első lépésként így osztályozta: régi stílus – új stílus.

Abban a megtisztelő fölkérésben részesülvén, hogy itt előadást tartsak valamely idevágó témáról, a sok lehetőség közül én is azt választottam: vessünk egy pillantást arra, hogy háborús katonanótáink között mi volt ó és mi új.

*

Nos, olyan nagyon ó nem akad közöttük. Magasról aláereszkedő vonalút vagy éppen ötfokú hangsorút mutatóban sem találunk.

Az 1848–49-es szabadságharc dalai közül kettőből lett világháborús. Egyik az 1850-ben névtelenül megjelent *Debreceni csárdás* témája, mely az évtizedek során igen sokféle szöveggel terjedt el. Legismertebb az, hogy: „Ezer esztendeje annak, Hogy a magyarok itt laknak. Most akarják, most akarják kiirtani, De az Isten, a jó Isten nem engedi.” Seemayer Vilmos 1927-ben 89 éves férfitől gyűjtötte, aki megjegyezte: „1849-ben tanultam Miskolcon!”

Kacsoh Pongrác 1915-ben (!) három versszakkal közli a *Magyar katonanóták*-ban és hozzátézi: „Mondják, hogy 1914 őszén, a szatanovi lovascsata után való napon készült.” Hát nyilván nem akkor készült, de akkor is dalolhatták. A kezdőszöveg nála: „Már az ágyúk is dörögnek, Fejem felett eldördülnek...” Hallgassuk meg egy 1978-ban 88 éves kopácsi énekestől és figyeljünk utána oda a gyűjtő, Olsvai Imre vele folytatott beszélgetésére:

[1. hangmelléklet: Sátorkaróm le van verve... – Kopács \(Baranya\), Olsvai Imre és Katona Imre, 1978. – AP 11836d.](#)²

A másik 1848–49-es dal a közismert „Seprik a pápai utcát...” Ennek a dalnak a történetét már megírtam, és azt, micsoda divatja volt a szabadságharc idején. Most nem ismétlem

¹ Az MTA BTK Zenetudományi Intézetben, 2014. november 27-én, *A zene és a nagy háború* című konferencián tartott előadás szerkesztett változata.

² A hangpéldák kattintásra meghallgathatók (– a szerk).

magam. Arra azonban itt kell rámutatnom, hogy mind akkor, mind a további évtizedekben a dal ritmusa régies, nyolcadokban gördülő volt (*énekelve*): „Seprik a pápai utcát, Masíroznak a katonák...” A világháborúban aztán dalunk valósággal újjászületett. És 1916-ban Kodály a kassai 9-es honvéd gyalogezred legénységétől először hallja és jegyzi le modern, augmentált ritmikával (*énekelve*): „A kassai nagy kaszárnya Regrutákkal van megrakva...” Attól kezdve már minden gyűjtő így találja. És így ismerjük mi is, valahányan itt vagyunk, ezzel az új ritmussal, melybe tehát világháborús katonáink öltöztették át nagyapáik nótáját.

Az 1866-os osztrák–porosz háború idején tűnt föl egy dallamunk. Kizárólag katonaszövegek kapcsolódnak hozzá. Vikár Béla 1906-ban egy öreg férfitől – csak ennyi adatunk van róla, hogy „öreg férfi”, de ha jól utánaszámolunk: aki 1906-ban hatvan-valahány éves volt, az 1866-ban huszon-valahány, vagyis éppen hadköteles –, tehát egy öreg lendvajakabfai férfitől ilyen szöveggel vette fonográfra: „Dombon lakom én, diófát égetek, Mára estére rózsámmal beszélek, Mára estére rózsámmal beszélek, Holnap délre már Csehországba leszek.” (Csehország volt ugye az osztrák–porosz háború színtere.)

2. hangmelléklet: Dombon lakom én, diófát égetek... – Lendvajakabfa (Zala), Vikár Béla, 1906. – MF 2270d.

Más adatközlők szerint „az 1878-as boszniai okkupáció alatt is sokat énekelték”. Akkori fő szövegei: „Sírhat, jajgathat az az édesanya...” „Pajtás, hogyha látsz testemen mély sebet...” Ez a dal részben a korábbi szövegekkel, részben újakkal a világháborúban ismételt virágkorát élte. Ekkor kapta a mindannyiunk által jól ismert és kedvelt „Megjött a levél fekete pecséttel, Megjött a muszka százezer emberrel...” szöveget is. És hogy még hányféle szöveget, arról némi képet nyerhetünk Kerényi György karmacsi gyűjtéséből:

3. hangmelléklet: Szerbek, szerbukok, ne veszekedjete... – Karmacs (Zala), Kerényi György, 1966. – AP 6176g

Történetinek nevezhető dallamaink közül mindössze e három az, mely a világháborúban új életre kelt.

*

A háborússá lett régi dalok másik – és hasonlóan kicsiny – csoportját azok a 19. század végi dallamok alkotják, melyek ugyan nem új stílusúak, de ritmikájuk már új: alkalmazkodó pontozott ritmus. Csak egyet tekintsünk meg közelebbről:

Limbay Elemér *Magyar Dalalbum*ának III. kötetében, 1882-ben jelent meg egy dal, mely a források egybehangzó tanúsága szerint az 1880-as években széltében elterjedt: „Érik már, érik már A fekete szőlő...” Egy telkibányai asszony előadásában ismerkedjünk meg vele:

4. hangmelléklet: Megérett, megérett... – Telkibánya (Abaúj-Torna), Bereczky János, 1969. – AP 8465b.

Volt más szövege is: „Ennek a kislánynak Hosszú a kötője...” A mai nótakedvelő embernek azonban sem egyik, sem másik szöveggel nincs a fülében – hanem mivel?

5. hangmelléklet: Nagyságos kisasszony... – Nemesócsa (Komárom), Szomjas György, 1967. – AP 7932b.

Nos, a „Nagyságos kisasszony...”-t és folytatását először Bartók jegyezte le 1915-ben rákoskeresztúri tót lányoktól. De hogy azok a lányok katonáktól tanulták, bizonyítja, hogy az *Ötven háborús katonanótá*-ban is hasonlóan jelent meg, sőt „Egy szőke szerb kislány...”-t emlegetve. Kodály pedig 1916-ban Kassán a következő szöveggel találta: „Petár, a szerb király Háborúsdit játszik, Beleesett egy nagy pocsolyába, Csak a füle látszik. Pizskáld ki, pizskáld ki, Pizskáld ki belőle...” stb. Az azóta valósággal szólásmondássá vált „Pizskáld ki, pizskáld ki” tehát világháborús katonáink leleménye korábbi dallamra.

*

Ekképpen rendezgetve háborús katonanótáinkat a következő csoportnak azokat az immár új stílusú, sőt kifejlett új stílusú dalokat venném, melyek még 1914 előtt keletkeztek – akár pár évtizeddel, akár csak pár évvel. Ez már igen nagy, kiterjedt csoport. Van köztük olyan, melynek nem is kellett szövegén változtatni, mert az új helyzetben úgy, ahogy volt, újólág aktuálissá, netán az eddiginél is aktuálisabbá vált. Ilyen például az, melyet Kacsóh a *Magyar katonanóták*-nak rögtön az élén közölt, azt írva róla: „1914. augusztus 1-je után, a mozgósítás napjaiban e daltól volt hangos az egész Magyarország!”

6. hangmelléklet: A gőzösnek hat kereke fekete, fekete, fekete... – Királyfiakarcsa (Pozsony), Szomjas György, 1958. – AP 2768c.

„Valaha, valaha vagy soha...” – az ember azt gondolná, hogy ilyen szöveg háborúba menők ajkán születik. De nem! Ezzel a szöveggel találjuk már a Nádor-féle *101 legszebb magyar népdal* sorozatnak első kötetében valamikor az 1890-es években.

E harmadik csoportunknak zöme természetesen nem változatlan szöveggel vált *háborús* katonanótává, hanem új szöveget kapva. Ezt is csak *egy* példán illusztrálom:

Seprődi János 1906-ban az *Ethnographiában* adott közre kibédi gyűjtéséből egy dalt „Rászállott a fülemüle házam fedelére...” szöveggel. Nem ez maradt azonban a dallam fő szövege. Kodály ugyanezt 1916-ban Nagyszalontán a következő szöveggel jegyezte le egy 21 éves lánytól: „Százados úr kiadta a szigorú parancsát...”, hozzá a 2. versszak: „Holnap megyünk a harctérre nagy Romániába...” Az *Ötven háborús katonanóta*-ban hasonlóan jelent meg. A fülemülés szöveg végtére is magában maradt, a világháborússal ellenben tizenhárom változat található az akadémiai népdalgyűjteményben. Közülük a radamosit hallgassuk meg:

7. hangmelléklet: Megy a gőzös, megy a gőzös Oroszország felé... – Radamos (Zala), Kiss Lajos, 1969. – AP 7013g.

Idetartoznak még, hogy csak a legismertebbeket elősoroljam (*énekelve*):

Százados úr, mitől véres a lába... (*d d r m /sz f m r /r d d*)

Vadkörtefa fehérét virágozik... (*m d sz d /r m r d /sz sz*)

Homokos a, kavicsos a déli vasút széle... (*d d f m r d m sz /f m d r /d d*)

Jaj de búsan nyerít kapitány úr pej lova... (*m r d t l sz /d r m d /t l l*)

Elmegyek, elmegyek, még vissza se nézek... (*l' l' m m r d /m r d t /l l*)

Összesen 28 dallamtípus.

*

Az eddigi három csoport tehát bizonyos szempontból, bizonyos mértékig mind ónak számít a háborús katonanóták világában. Hátravan a negyedik, egyben utolsó csoport: az újaké, a nemcsak szövegükben, hanem dallamukban is a háború során keletkezetteké. Mennyiségben ez a legnagyobb (nagyobb, mint az előzők együttvéve), művelődéstörténeti szempontból a legjelentősebb. Ha számba vesszük: egyfelől csodálatra méltó, másfelől szívszorító, hogy tragikus sorsú, a mészárszékre hajtott akkori ifjúságunk a halál torkában mind mennyiségileg, mind művészileg milyen páratlan értékű kultúrát hozott létre – és hagyott ránk, boldogabb utókorra.

Összeszámoltam: 50 olyan dallam-típusunk van, mely a háború négy éve alatt, katonáink ajkán, háborús szöveggel keletkezett és ehhez vehető még öt olyan, mely nem kimondottan

háborús szövegű, de ugyanazon katonák körében keletkezett és onnan terjedt el. Hogy megint csak a legismertebbeket soroljam (*énekelve*):

Doberdónál van egy szomorúfűzfa... (m m f m r r m d / t l l)

Kimegyek a doberdói harctérre... (m d r d / r m f m / r l l)

Százados úr, előre, előre... (f m r d / sz sz f r / d d)

Románia felé nem tudjuk mi az utat... (f m r d r d / f m r d / l sz sz)

Sej, ha bemegyek Székesfehérvárra... (sz d' t l sz / f r m sz / d d)

Réten, réten, sej, a kassai réten... (l' m m r / d m r d t / l l)

De szeretnék hajnalcsillag lenni... (l' l' l' sz / m d m r / l l)

Mikor megyek Románia felé, még a fák is sírnak... (l l l' l' / sz fi sz l' sz m / d r m r / l l)

Van közöttük nem egy olyan, mely ha hiányoznék, egész nemzeti kultúránk jelentősen szegényebb lenne.

Ami ezek zenei jegyeit illeti, egyetlennyel kivétellel – hogy a szabály erős legyen – mind az 55 kifejlett új stílusú. Nem is lehet más. A stílusnak ez a *kifejlett* ága, melynek ismerve az alkalmazkodó pontozott ritmus és a sorok sablonos zárása, az 1880-as és 90-es években bontakozott ki és a 20. század első évtizedében vált országosan egyeduralmúvá. A dallamkezdő, úgynevezett A soroknak az egész stílusfejlődés során tapasztalható folyamatos tágulása is erre az időre jutott el az oktáv terjedelemtől, mi több, magáról az oktávra való indításig. Ily módon a háború – népzene-történeti aspektusból – egy ellenállhatatlan erővel terjedő új stílus legpompásabb kivirágzásának pillanatában érte az országot. Nem lehet hát csodálni, hogy e stílus legjellegzetesebb példányainak java éppen a háborús katonanóták között található.

Sőt ha a stílus fejlődését az eddigieknél is alaposabban vesszük szemügyre, még ennél is többet állapíthatunk meg. Katonáink a készen kapott viruló stílust nem egyszerűen tökélyre vitték, hanem addigi fejlettségi fokán túl még egy fokkal – egy *utolsó* fokkal – továbbemelték. Valamit ők is tettek hozzá. Mit?

Az ő ajkukon az A sorok még magasabbra kapaszkodtak: az eddigi maximumnak számító oktáv fölött a nónáig, nemritkán decimáig is. Nem egyszer, nem kétszer, hanem ebből divatot, annál is többet: stílusjegyet csinálva. Az emlegetett 55 dallamtípusból 11 ilyen. Ezek legismertebbjei (*énekelve*):

(Rögtön 1914-ben:) Hideg *szél fúj*, édesanyám, adja ki a kendőm...

(1915-ben:) Kere-*sik* a, keresik a keresztelőlveletem...

(1916-ban:) Sárga *a* csikó, sárga nyereg rajta...

(1916-ban:) Százados úr, sejahaj, szá-za-dos úr ha felül a lovára...

És végül 1918-ban, talán mint *utolsó háborús katonanóta* a következő (azért feltételezem, hogy utolsó, mert háborús szövege már alig-alig van, sokkal jellemzőbbek rá a hadifogoly és leszerelő szövegek):

8. hangmelléklet: Párosával száll a daru szép Magyarországra... – Tapolca (Zala), Paulovics Géza, 1964. – AP 5056h.

A dallamot mindannyian ismerjük a március 15-i ünnepélyekről. Egy ország kedvence lett „Gábor Áron rézágyúja...” szöveggel. Csakhogy mint lett ebből a legvégsőig kifejtett új stílusú, világháborús nótából 48-as? A rendelkezésemre álló 20 perc után a huszonegyedikben függelék gyanánt még ezt talán elmondhatom.

A dalt 1941-ben Mathia Károly gyűjtötte az akkor hazánkhoz tartozó Csíkszentdomokoson. A gyűjtést nem *adta be* Kodálynak az akadémiai gyűjteménybe, ellenben *kiadta* 1942-ben a *104 katonadal*-ban „*Horthy Miklós rézágyúja fel van virágozva...*” szöveggel. Ami akkor igen aktuális is volt. Nem maradt azonban örökké az, jöttek más idők és más aktualitások. Jött 1848 centenáriuma és nagy igény mutatkozott 48-as dalgyűjteményekre. Jelentek is meg nyakra-főre, Mathia is kiadott egyet, amiben *ugyanazt* újra közreadta mindössze annyi változtatással, hogy Horthy Miklóst Gábor Áron váltotta benne. Hogy aztán az 1942-es kiadásban annak idején Horthy is váltott-e valakit – mondjuk Károly királyt –, az csak akkor derülne ki, ha Mathia eredeti gyűjtőfüzete előkerülne. Annyi biztos, hogy első világháborús katonáink alkotta dallam ez, méghozzá a háború legutolsó hónapjaiból, amit másik legelterjedtebb szövegtípusa is bizonyít, az, amivel gyűjtőtársaimmal az áji kocsmában mulató férfiktól hallottuk:

9. hangmelléklet: Söpörjetek, söpörjetek, ájfalusi Iványok... – Áj (Abaúj-Torna), Bereczky János, Németh István és Vargyas Gábor, 1999. – Dat 261/37.